

Patricia van Ulzen

J.C. Ebbinge Wubben

Museumdirecteur met een missie
1945-1978

Inhoud

Voorwoord 4

Inleiding 8

1 De dynamiek van een wereldhavenstad 24

2 Een museum voor het publiek 50

3 Kosmopolitische allure: de Bodonvleugel 70

Conclusie 88

Noten 92

Geraadpleegde literatuur en andere bronnen 98

Tentoonstellingen 1945-1979 100

Register 106

Kosmopolitische allure: de Bodonvleugel

Kosmopolitische allure: de Bodonvleugel

‘Uitzinnig mooi van licht en ruimte-werking’, zo omschreef dagblad *De tijd* de nieuwe vleugel van Museum Boijmans Van Beuningen op 30 mei 1972, een dag voor de officiële opening. Ook in andere kranten, Nederlandse en buitenlandse, werd de aanbouw van het museum volop geprezen.²²⁷ Volgens de *Nieuwe Rotterdamse Courant* hadden de nieuwe museumzalen ‘een cosmopolitische allure’ en in *Het Financieele Dagblad* bejubelde de toonaangevende critica Mathilde Visser ‘de grandioze eenvoud’. Ook *Het Vaderland* prees de eenvoud en het raffinement van de toegepaste materialen en het vakblad *Cobouw* ging uitgebreid in op de prachtige detaillering van de trappen. Slechts een enkele recensie over de nieuwe ruimte was minder enthousiast van toon of ronduit negatief.²²⁸ Ebbinge Wubben kon tevreden zijn, architect Alexander Bodon ook.

Deze veelgeprezen Bodonvleugel, zoals de nieuwbouw is gaan heten, is er niet meer. Dat wil zeggen het gebouw staat er nog grotendeels, maar het is aan de buitenkant nauwelijks meer zichtbaar en van binnen is de lichtinval vanaf de noord- en de oostzijde geblokkeerd, waardoor de ‘licht- en ruimte-werking’ die in 1972 uitzinnig mooi werd gevonden, niet meer ervaarbaar is (afb. 60). Dit komt doordat de circa 3000 vierkante meter waarmee het museum in 2003 werd uitgebreid, rondom en deels ook in de Bodonvleugel zijn gebouwd.

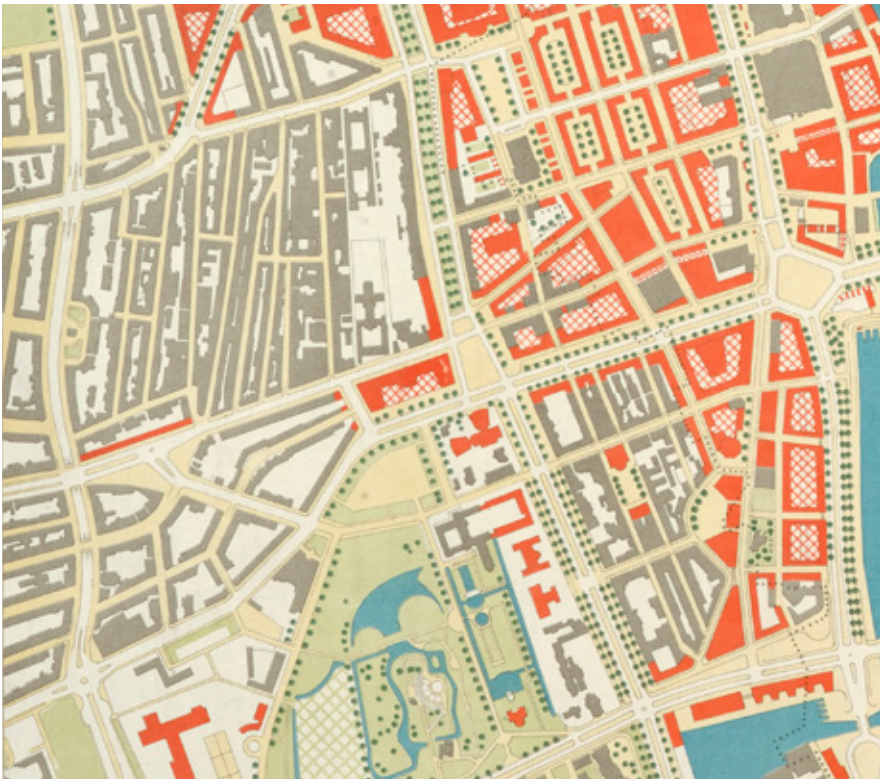
Afb. 60

Eerste verdieping van de Bodonvleugel met de raampartijen aan de noord- en oostzijde die tijdens de verbouwing in 2003 dichtgemaakt zijn

Is dat erg? Het lijkt het onafwendbare lot van zoveel wederopbouwarchitectuur. Want ondanks het late bouwjaar 1972 is de Bodonvleugel een toonbeeld van Rotterdamse wederopbouwarchitectuur. Allereerst vanwege de bouwstijl, een vorm van modernisme die wat robuuster is dan de pioniersarchitectuur uit de vooroorlogse tijd. Maar ook omdat het ontwerp al dateert van 1963. De uitbreiding van het museum in oostelijke richting maakte bovendien deel uit van het Basisplan voor de Wederopbouw van Rotterdam uit 1946, de blauwdruk voor het naoorlogse Rotterdam (afb. 61). Door allerlei onvoorziene omstandigheden heeft het nog jaren geduurd voor dit ontwerp werd uitgevoerd.

Er zijn onnoemlijk veel voorbeelden van wederopbouwarchitectuur gesloopt, in Rotterdam en daarbuiten, zonder dat iemand er een traan om heeft gelaten, op enkele liefhebbers en experts na. Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is er weliswaar sprake van een voorzichtige herwaardering, maar nog steeds verdwijnt veel van dit gebouwde erfgoed door sloop of rigoureuze verbouwing. De 190 meest markante gebouwen uit de jaren 1940-1965 zijn nu beschermd als rijksmonument, en Rotterdam heeft ook gemeentelijke wederopbouwmonumenten, maar dit is slechts een fractie van wat er in de jaren veertig, vijftig en zestig aan gebouwen verrees.²²⁹ Nog steeds vinden veel mensen wederopbouwarchitectuur lelijk of saai, en de wederopbouwtijd is ook nog niet met nostalgie omgeven, al begint dat te komen.²³⁰

Afb. 61
Basisplan voor de Wederopbouw van Rotterdam, 1946, detail met de uitbreiding van Museum Boijmans Van Beuningen naar de Westersingel toe in rood getekend

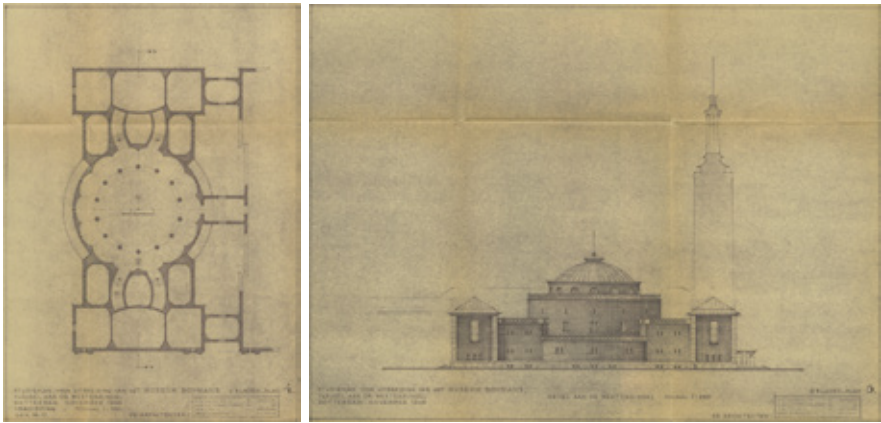
Voor de Bodonvleugel kwam de herwaardering voor de kwaliteiten van de wederopbouwarchitectuur in ieder geval te laat. De pas aangetreden museumdirecteur Chris Dercon die in 1996 opdracht gaf voor de verbouwing, had geen enkele affiniteit met de architectuur van Bodon. De vleugel had volgens hem ‘gebrek aan maat, verdeling en diversiteit’.²³¹ Buiten het museum stond ook niemand op om actie te voeren tegen de verbouwingsplannen. Alleen de zoon van de architect, Karel Bodon, heeft bij de directie bezwaar gemaakt tegen de ingrepen in het gebouw van zijn vader.²³² Hij wilde het echter niet voor de rechter uitvechten en heeft zich op een gegeven moment neergelegd bij de gang van zaken.²³³ Zo werd bijna geruisloos het lot bezegeld van deze mijlpaal uit de museumcarrière van Ebbing Wubben en hoogtepunt uit het oeuvre van Bodon.

De vraag dringt zich op hoe het kan dat architectonische en museale kwaliteiten die in 1972 nog de hemel in geprezen werden, in 1996 eenvoudig niet meer waargenomen werden. Om daar antwoord op te kunnen geven, wordt in dit hoofdstuk dieper ingegaan op het ontwerp en de uitvoering van de Bodonvleugel. Allereerst is het belangrijk de wonderlijke ontstaansgeschiedenis van de Bodonvleugel te reconstrueren. Want hoe kwam het eigenlijk dat de radicaal modernistische architect Bodon werd uitverkoren om nieuwbouw neer te zetten naast de veel traditionelere, zwierige oudbouw van het museum uit 1935?

Eerste ontwerpen

Het was altijd de bedoeling geweest dat architect Ad van der Steur, de architect van het bakstenen museumgebouw met de hoge toren uit 1935, ook de uitbreiding zou ontwerpen.²³⁴ Een gedetailleerd uitgewerkte voorstudie uit 1946 laat zien dat het museum een totaal andere uitstraling zou hebben gekregen, zowel van buiten als in het interieur, als Van der Steur de nieuwe vleugel had gebouwd. Hij tekende onder meer een reusachtige ronde beeldenzaal, overwelfd door een koepel met een doorsnee van dertig meter en tweeëntwintig meter hoog vanaf straatniveau (afb. 62, 63). Terwijl dit ontwerp uit 1946 een uitbreiding helemaal tot aan de Westersingel inhield, dat wil zeggen in oostelijke richting, gaf Van der Steur in 1952 aan een voorkeur te hebben voor een uitbreiding in

Afb. 62, 63
Ad van der Steur, studieplan voor uitbreiding van Museum Boijmans, boven- en zij aanzicht, november 1946

zuidelijke richting, de museumtuin in. Dit plan werkte hij uit en in september 1953 meldden de kranten dat het college van B en W de uitbreiding van het museum zou voorstellen aan de gemeenteraad.²³⁵ Het plan voorzag in de verlenging van de vleugel waarin de aula zich bevindt, eindigend in een koffiekamer met een terras op het zuiden en zicht op de museumtuin.

Ter voorbereiding van het definitieve ontwerp maakten Van der Steur en Ebbinge Wubben eind 1953 samen een studiereis langs diverse musea in Europa om de nieuwste architectonische en technische vondsten en materiaal-toepassingen te bekijken. In de jaren dertig had Van der Steur net zo'n reis gemaakt met zijn toenmalige bouwheer Hannema.²³⁶ De reis met Ebbinge Wubben eindigde echter tragisch. Van der Steur moest eerder naar huis omdat hij zich niet goed voelde en kort daarna, op 13 december, overleed hij op zestigjarige leeftijd.

Op zijn sterfbed had Van der Steur Alexander Bodon aanbevolen als zijn opvolger binnen het architectenbureau dat hij samen met J.P. van Bruggen en G. Drexhage leidde. Van der Steur had namelijk prettig met Bodon samengewerkt aan het gebouw van 'De Eerste Nederlandsche' in Den Haag en waardeerde zijn werk.²³⁷ Bodon, die alleen kleinere projecten zoals winkelpanden en woonhuizen op zijn naam had staan, vond de grote opdrachtenportefeuille van het bureau aantrekkelijk en stemde ermee in lid van de directie te worden.²³⁸

Ebbinge Wubben en Bodon

Zo kwam het dat Ebbinge Wubben de uitbreiding van het museum verder uitwerkte met een architect die een overtuigd aanhanger was van het functionalisme, heel anders dan Van der Steur, wiens gebouwen altijd decoratieve elementen bevatten. Het werd een samenwerking waar beiden later met genoegen op terugkeken. Bodon noemde Ebbinge Wubben een ideale opdrachtgever. Hij kreeg van hem volop ruimte voor zijn creativiteit.²³⁹ Ebbinge Wubben van zijn kant noemde het een voorrecht om met Bodon te hebben mogen werken (**afb. 7**).²⁴⁰ Het was ook een intensieve samenwerking, zo blijkt uit de opmerking die Bodon vlak na de oplevering van de nieuwe vleugel maakte: '[...] directeur Ebbinge Wubben en ik hebben zó intens samengewerkt, dat we bijna met hetzelfde potlood getekend hebben.'²⁴¹ Ook architect en meubelontwerper Hein Salomonson, die iets later bij het project betrokken werd voor het interieur, was enthousiast over de samenwerking. Toen Ebbinge Wubben afscheid nam als directeur, schreef hij hem: 'De samenwerking met jou en Alexander behoort tot de aardigste en meest stimulerende perioden van mijn werkzaam leven.'²⁴² Bodon had eerder samengewerkt met Salomonson en de twee waren goede vrienden.²⁴³ Salomonson ontwierp het prentenkabinet en de 'coffeeshop', zoals het museumcafé werd genoemd (**afb. 64**).

Al bij hun eerste bespreking in 1954 kwamen Ebbinge Wubben en Bodon samen tot de conclusie dat het ontwerp van Van der Steur met een uitbreiding naar het zuiden als groot bezwaar had dat de nieuwbouw erg geïsoleerd kwam te liggen ten opzichte van de rest van het museum. Bodon heeft nog kort geprobeerd een betere verbinding te maken tussen oud en nieuw, maar hij kwam daar naar eigen zeggen niet goed uit (**afb. 65**).²⁴⁴ Daarom begon hij te werken aan een alternatief plan, dat bestond uit de bebouwing van de oostelijke binnenplaats van het museum.²⁴⁵ Dit plan was mede ingegeven door het ongeduld

Afb. 64
Prentenkabinet in
de Bodonvleugel,
ontwerp schotten-
systeem en banken
Hein Salomonson

van de verzamelaar Willem van der Vorm, die zijn collectie alleen aan het museum wilde legateren als er ruimte voor zou worden gecreëerd in de nieuwe vleugel.²⁴⁶ Hij had er zelfs een flink bedrag voor over om het slepende proces van plannen maken voor de uitbreiding te bespoedigen, maar dit bedrag was niet genoeg voor een grote uitbreiding. Ebbinge Wubben en Bodon kwamen daarom met deze veel kleinere uitbreiding die bestond uit de bebouwing van de oostelijke binnenplaats (**afb. 66**).²⁴⁷

Deze 'noodoplossing', zoals de architect het noemde, werd van tafel geveegd toen enkele jaren later toch weer de mogelijkheid opdook om in de richting van de Westersingel uit te breiden.²⁴⁸ Toen ontstond het ontwerp dat uiteindelijk is uitgevoerd, althans de helft daarvan (**afb. 67**). Want het was altijd de bedoeling geweest dat er in een later stadium nóg een Bodonvleugel zou komen, waarvoor enkele panden aan de Westersingel afgebroken hadden moeten worden.²⁴⁹ Al in 1972, het jaar van de opening van de Bodonvleugel, kwam er protest tegen de sloop van deze panden. Ebbinge Wubben had weinig begrip voor deze bezorgdheid om Rotterdams gebouwd erfgoed: 'Ik kan niet inzien dat die huizen een dergelijke vitale schoonheid hebben. Bovendien heeft men de Westersingel al zo ver aangetast dat hij dat negentiende-eeuwse karakter allang heeft verloren.' Hij merkte ook op dat er in Rotterdam zo vaak bestaande bebouwing werd afgebroken voor verkeer, parkeerruimte, metro en doorbraken. Dat er in dit geval zoveel bezwaren werden opgeworpen gaf hem de indruk dat cultuur voor de gemeente een sluitpost was.²⁵⁰ Uiteindelijk is de zogenaamde 'tweede fase' van de uitbreiding tot zijn grote teleurstelling nooit van de grond gekomen.

Afb. 65
Alexander Bodon, perspectieftekening van de uitbreiding naar het zuiden, waarschijnlijk 1954

Afb. 66
Alexander Bodon, aanzicht bebouwing van de oostelijke binnenplaats, circa 1955

Afb. 67
Aanzicht van de eerste en tweede fase van de uitbreiding door Alexander Bodon, circa 1963; de tweede fase, het meest oostelijke deel dat doorloopt tot aan de Westersingel, is nooit gerealiseerd

De eerste studiereis met Bodon in 1962

Hoe nauw Ebbinge Wubben betrokken is geweest bij het ontwerpen en uitvoeren van de nieuwe vleugel, blijkt uit de gedetailleerde aantekeningen die hij maakte tijdens de bezoeken aan verschillende Europese musea in het gezelschap van Bodon.²⁵¹ Want ook met Bodon ging de directeur op reis, vier keer maar liefst.²⁵² De derde en vierde keer werd het reisgezelschap uitgebreid met Hein Salomonson.

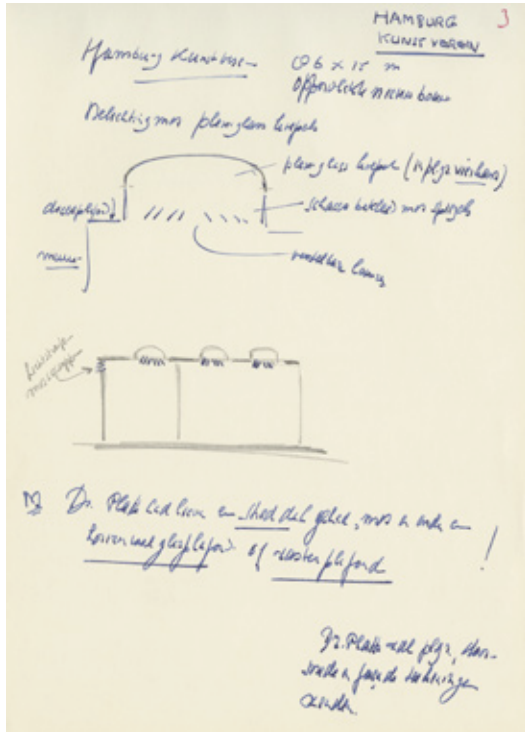
De eerste van de drie museumreizen vond plaats van 10 tot en met 20 september 1962. In die elf dagen bezochten Ebbinge Wubben en Bodon dertien musea in Denemarken, Duitsland, Zwitserland, Italië en Frankrijk: het Louisiana Museum of Modern Art in Humlebæk, Denemarken, de Kunsthalle en de Kunstverein in Hamburg, de Kunsthalle in Bremen, het Wallraff Richartz Museum in Keulen, het Museum Folkwang in Essen, de Württembergischer Kunstverein in Stuttgart, het Reuchlinhaus in Pforzheim, de Alte Pinakothek van München, het Kunsthaus in Zürich, de Padiglione d'Arte Contemporanea in Milaan, het Castello Sforzesco in Milaan, het Museo Civico d'Arte Moderna in Turijn en het Musée-Maison de la Culture in Le Havre. Al deze musea waren ofwel geheel nieuw, ofwel pas uitgebreid of verbouwd.

Er zijn in het archief van Museum Boijmans Van Beuningen 21 blaadjes met aantekeningen van deze reis in het handschrift en met schetsjes van Ebbinge Wubben, en 17 vol getypte A4-vellen met een uitwerking van de notities (**afb. 68, 69**). Deze omvang geeft al aan dat het om zeer uitvoerige beschrijvingen en commentaren gaat. De aandacht van directeur en architect ging tijdens deze reis vooral uit naar de wijze van belichting en naar de afmetingen en de indeling van de tentoonstellingszalen. In de uitgetypte aantekeningen maakt Ebbinge Wubben hier en daar een directe vergelijking met de situatie in het bestaande Museum Boijmans Van Beuningen, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Kunsthalle in Hamburg:

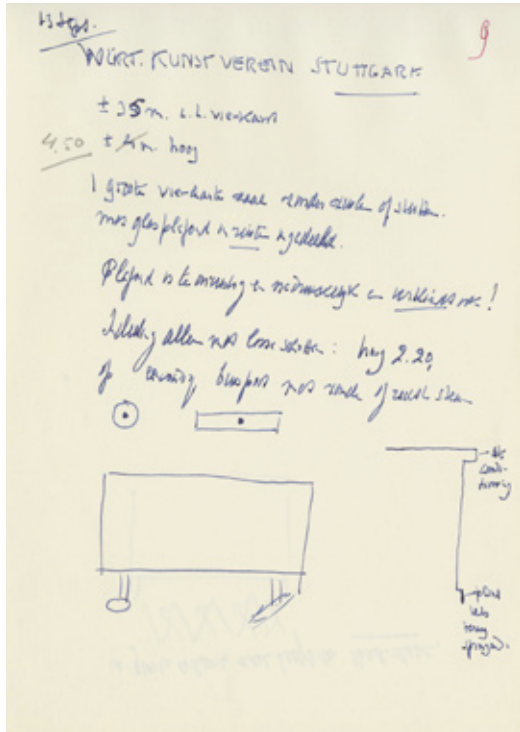
‘Dat hier het glas plafond niet te veel van het licht van de erboven op gehangen TL buizen wegnam, vindt waarschijnlijk zijn oorzaak in het feit dat deze leg-ruiten niet gewapend zijn. In de zaal voor tijdelijke tentoonstellingen in het Museum Boymans-van Beuningen neemt blijkbaar het gewapende glas van de leg-ruiten zo veel licht weg, dat er niet voldoende licht van de erboven gemonteerde TL buizen in de zaal en op de wanden terecht komt.’²⁵³

De belichting is in veel musea niet naar de zin van Ebbinge Wubben en Bodon. Vaak is er naar hun mening onvoldoende licht om de kunstwerken goed te kunnen bekijken of doet het licht de werken spiegelen. Ontevreden zijn zij ook meerdere keren over ‘zichzelf op de voorgrond plaatsende architectuur’, zoals Ebbinge Wubben met de hand schrijft over het Louisiana Museum, hoewel hij in dit geval eraan toevoegt dat die architectuur ‘zeer fraai’ is. Directeur en architect hechten ook veel waarde aan een eenvoudige plattegrond:

‘Deze reis heeft ons nogmaals bevestigd dat een museumgebouw niet eenvoudig genoeg kan zijn, zowel wat de conceptie van de plattegrond betreft als in de verwezenlijking van de ruimten, op basis van deze

Afb. 68
Aantekeningen en schetsjes van Ebbinge Wubben over de lichttoevoer in het dak van de Kunstverein in Hamburg door plexiglas koepels, september 1962; Ebbinge Wubben schrijft onder andere: 'Dr. Platte [de directeur] had liever een sheddak gehad'

Afb. 69
Aantekeningen van Ebbinge Wubben over de Württembergischer Kunstverein in Stuttgart, september 1962, met tekeningen van de schotten en een opmerking over het plafond: 'Plafond is te onrustig en nadrukkelijk en verblind ook!'

plattegrond, en in de vormgeving en detaillering van de architectonische elementen.' ²⁵⁴

In veel musea klaagt het tweetal over de rommelige en onoverzichtelijke indeling die ontstaat door het werken met mobiele wanden:

'Noch in de nieuwe vleugel van het Kunsthau te Zürich, noch in de Württembergische Kunstverein, noch in Le Havre, is men erin geslaagd zodanig schotten te construeren en deze zo op te stellen, dat de ruimte niet verbrokkeld wordt en de tijdelijke aard van het schot de rustige beschouwing van het kunstwerk niet stoort.' ²⁵⁵

Veel van deze observaties hebben uiteindelijk hun weerslag gekregen in de Bodonvleugel: de terughoudendheid van de architectuur, de eenvoudige plattegrond, de zee van licht, dat op de bovenverdieping voornamelijk via het glazen sheddak valt en uitsluitend vanuit het noorden, zodat er geen reflectie kan ontstaan. Ook de grote raampartijen die zicht gaven en deels nog steeds geven op de museumtuin en de straat aan de voorkant (afb. 70, 71) zijn waarschijnlijk geïnspireerd door deze reis, want over de tentoonstellingszaal die aan de Württembergischer Kunstverein was gebouwd schrijft Ebbinge Wubben:

'Bij het rondgaan in deze grote ruimte, die uitsluitend bovenlicht heeft met vier geheel gesloten wanden, viel het ons op hoezeer wij de mogelijkheid misten, op enkele plaatsen een contact te hebben met de buitenwereld.' ²⁵⁶

Over sommige musea zijn Ebbinge Wubben en Bodon genadeloos negatief, bijvoorbeeld over het Wallraf-Richartz-Museum:

'Zowel uitwendig als inwendig kan men niet anders spreken dan van een totale mislukking. Deze mislukking geldt zowel de architectonische merites van het gebouw los gezien van de museale functie als ook de functie als museum.' ²⁵⁷

Favoriet is het Museum Folkwang in Essen: 'Ook bij herhaald bezoek blijft dit een van de zeer goede zo niet beste nieuw gebouwde musea.' Een jaar na deze reis had Bodon het eerste ontwerp klaar.

Afb. 70
Exterieur van de Bodonvleugel, westgevel met de grote vensters die zijn dichtgemaakt tijdens de verbouwing van 2003; deze gevel grensde aan de binnenplaats waar de architectuur van Bodon verbonden is met de oudbouw van Van der Steur

Afb. 71
Bovenverdieping van de Bodonvleugel, zuidzijde, met een groot raam dat uitzicht geeft op de museumtuin. Aan de wanden v.l.n.r. David Hockney, *The Hypnotist*, 1963 (bruikleen); rechterdeel van Jim Dine, *Francis Wyndham*, 1968; Ronald Kitaj, *Halcyon Days*, 1964

De studiereizen van 1965 en 1970

Op 1 oktober 1965 bezocht Ebbinge Wubben, waarschijnlijk samen met Bodon, nogmaals het Museum Folkwang in Essen, en ook het Lehmbruck Museum in Duisburg. De handgeschreven notities van de directeur laten zien dat deze eendaagse studiereis gericht was op het schottensysteem en de vloerbedekking in Duisburg en een bepaald soort glas in Essen. Ebbinge Wubben schrijft dat hij de granito platen in een donkere en lever/zandkleur op de vloer van het Lehmbruck Museum ‘zeer fraai!’ vond.

De derde en vierde studiereis vonden beide plaats in januari 1970, toen de bouw al was begonnen. Logischerwijs ging in dit stadium de aandacht vooral uit naar de toegepaste materialen voor muren, vloeren, raambekleding en dergelijke. Ook technische details als alarminstallaties worden beschreven in het reisverslag en, wederom, belichtingssystemen. Ebbinge Wubben liet zich nu vergezellen door Bodon en Salomonson, die inmiddels door Bodon was aangetrokken voor het interieur.

Aan de verslagen die Ebbinge Wubben wederom maakte, is te merken dat de museumdirecteur sinds de eerste reis in 1962 meer architectonisch inzicht had verworven, waarschijnlijk door de omgang met Bodon en Salomonson en de begeleiding van het ontwerpproces. Het valt bijvoorbeeld op dat hij nu meestal de naam van de architect vermeldt, iets wat hij in 1965 niet deed, en dat hij zich vaker uitlaat over de kwaliteit van een gebouw of van architectonische details. Leergierig als hij was, heeft Ebbinge Wubben ongetwijfeld de kennis van Bodon en Salomonson gretig in zich opgenomen. De brieven die Ebbinge Wubben aan zijn reisgenoten schreef na afloop van de derde reis klinken vriendschappelijk, en bij de brief voor Bodon voegde hij ‘een fotootje,

dat niet op de bezochte musea betrekking heeft’, mogelijk een kiekje van het reisgezelschap.²⁵⁸ Dat wekt de indruk van een reis die in goede harmonie is verlopen.

Op de derde studiereis van 5 tot en met 9 januari 1970 werden vijftien musea en tentoonstellingsruimten in Duitsland en Scandinavië bezocht: de Kunstverein, het Kunsthaus en het Ernst Barlach Haus in Hamburg, de Neue Nationalgalerie in Berlijn en in dezelfde stad de Stiftung Preussischer Kulturbesitz en het Museum für Land- und Völkerkunde, het Munch Museum en het Sonja Henie en Niels Onstad Art Center in Oslo, het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen, het Louisiana Museum of Modern Art in Humlebæk (net als in 1965) en de Städtische Kunsthalle in Bielefeld.

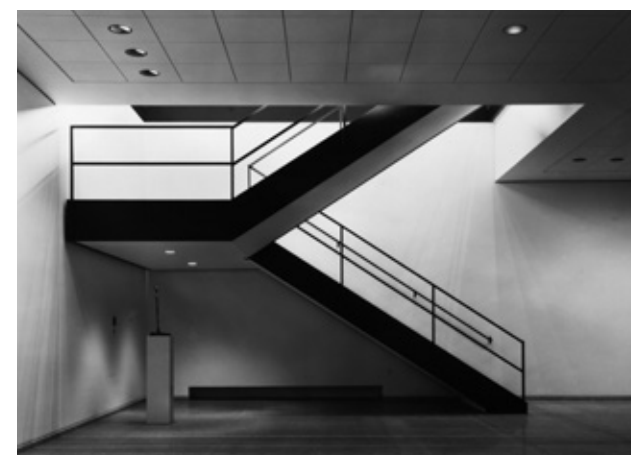
In het verslag van deze reis komen enkele keren materiaaltoepassingen voor die rechtstreeks lijken te zijn overgenomen in de Bodonvleugel. In de Hamburgse Kunstverein bijvoorbeeld merkt Ebbinge Wubben op dat de witgeverfde bakstenen muur een mooi effect geeft. Dezelfde keuze werd gemaakt voor de wanden in de doorgangsruidten van Museum Boijmans Van Beuningen (afb. 60, 72). De zwevende trap in de Neue Nationalgalerie in Berlijn lijkt een direct voorbeeld te zijn geweest voor de trappen die Bodon ontwierp voor de nieuwe vleugel (afb. 72, 73). De trap is afgebeeld in een nummer van het tijdschrift *Bouw*, dat bewaard is in een map met documentatie over de bezochte musea.²⁵⁹ Desgevraagd acht Karel Bodon, zoon van Alexander, het zeer goed mogelijk dat zijn vader zich als groot Mies van der Rohe-fan heeft laten inspireren door deze trap.²⁶⁰

De vierde en voor zover bekend laatste, korte studiereis vond plaats op 22 en 23 januari 1970. Alweer werd een bezoek gebracht aan de favoriet, Museum Folkwang in Essen, maar dit keer is Ebbinge Wubben in het verslag zeer kritisch over de materialen die daar in het interieur zijn toegepast. Het ontbreken van contact met de buitenwereld in de museumzalen wordt nu ook in dit museum als ‘onplezierig en onnatuurlijk’ beschreven.²⁶¹ In Essen stond dit keer ook de Kunstverein op het programma. Verder ging de reis naar de Kunsthalle in Keulen en de Moderne Galerie in Saarbrücken.

Afb. 72
Trap in de Bodonvleugel, ontwerp Alexander Bodon, 1972

Afb. 73
Trap in de Neue Nationalgalerie, Berlijn, ontwerp Ludwig Mies van der Rohe, 1968

Van eerste paal tot opening, 1969-1972

Op 26 juni 1969 was het eindelijk zover: de eerste paal werd geslagen, achttien jaar nadat Bodon de opdracht had overgenomen van Van der Steur en ruim vijf jaar nadat de gemeenteraad het eerste krediet voor de bouw beschikbaar had gesteld (**afb. 74**). De bouw was uitgesteld door ‘de moeilijke economische en financiële situatie in ons land en in de gemeente’.²⁶² Ebbinge Wubben had de afgelopen jaren iedere gelegenheid benut om de noodzaak van de uitbreiding van het museum onder de aandacht van de gemeente te brengen. Door ruimtegebrek in het gebouw van 1935 kon de groeiende collectie moderne kunst niet worden getoond. Ook de collectie oude kunst was sinds de verwerving van de verzameling Van Beuningen te groot voor de beschikbare tentoonstellingsruimte en bij de educatieve dienst werkte ‘het gebrek aan ruimte en middelen belemmerend op de uitbreiding van bestaande activiteiten’.²⁶³ Maar volgens de directeur had het slepende proces één voordeel gehad: het definitieve ontwerp met zijn grote bovenzaal zonder dragende elementen was, veel meer dan de ontwerpen uit de jaren vijftig, ook geschikt voor de nieuwste vormen van ruimtelijke beeldende kunst, zoals installaties.²⁶⁴

Hoewel de meest actuele kunst dus met open armen werd verwelkomd in de op stapel staande museumuitbreiding, verzette een groep jonge Rotterdamse kunstenaars van de Beroepsvereniging voor Beeldende Kunst zich tegen de bouwplannen. Zij verstoorden de ceremonie bij het slaan van de eerste paal met een demonstratie. Bij wijze van protest sloegen ze een eigen paal van karton in de grond en zongen ‘de waardige directeur van het statige Museum Boymans-van Beuningen’ toe met een spotlied: ‘Hup Ebje hup, laat de schilder niet in zijn hemdje staan!’ Ook deelden ze pamfletten uit met teksten die kritiek leverden op het instituut museum. Een museum moest in hun ogen een informatiecentrum zijn, en geen ‘Konserveringsinstituut’. Hun kritiek richtte zich dus niet zozeer op de nieuwbouw maar op het museum in het algemeen; zij maakten gebruik van de publiciteit rond de eerste paal om aandacht voor hun boodschap te krijgen. *Het Vrije Volk* vond dat de genodigden, ‘bijna

Afb. 74
De bouw van de Bodonvleugel, circa 1970

allemaal echte museumkenners’, zich ‘flink’ hielden: ‘Zij nodigden de actievoerders uit op de sherry in het museum.’²⁶⁵ Hier zien we weer hoe de tijdgeest Ebbinge Wubben op de hielen zat: terwijl hij de nieuwste kunst een goed onderdak probeerde te bieden, werd in het publieke debat al gezaagd aan de poten van het instituut als zodanig.

Toch vond wethouder J. Reehorst, die een toespraak hield ter gelegenheid van de eerste paal in de grond, dat de nieuwe vleugel de geest van de tijd ademde. Hij verwachtte dat de openheid ervan meer bezoekers naar het museum zou trekken.²⁶⁶ De nieuwe vleugel kreeg namelijk op straatniveau een glazen gevel, zodat passanten de kunst al van buiten konden zien. Ook Ebbinge Wubben had hoge verwachtingen van de aantallen bezoekers die de nieuwe vleugel zouden bezoeken. Hij dacht dat het succes van het nieuwe onderkomen van concertgebouw **De Doelen**, dat sinds de opening in mei 1966 enorm veel publiek trok, geëvenaard kon worden.²⁶⁷

De opening op 1 juni 1972 trok in ieder geval duizenden bezoekers (**afb. 75**). Dat kwam mede doordat op die dag het museum van elf uur ‘s ochtends tot tien uur ‘s avonds gratis toegankelijk was voor iedereen. Dat was in die tijd een bijzonder informeel openingsevenement, zoals het *Algemeen Dagblad* benadrukte: ‘Er zullen geen toespraken zijn en ook het geijkte beeld van de notabelen op de eerste rij zal ontbreken.’²⁶⁸ Sinds het slaan van de eerste paal en de sherryreceptie in aanwezigheid van een select groepje in 1969 was Nederland overspoeld door een democratiseringsgolf die nu ook ‘het statige Museum Boymans-van Beuningen’ had bereikt.

‘Niets behalve ruimte’

Voor het eerst zag het publiek de moderne kunstwerken die onder het directoraat van Ebbinge Wubben waren verworven, bij elkaar (**afb. 76, 77, 78, 79**). Nam het publiek ook de kwaliteiten van de architectuur waar? Waarschijnlijk niet, en dat was precies de bedoeling geweest van architect en museum-directeur. De architectuur moest dienend zijn en niet op de voorgrond treden.

Afb. 75
Het terras aan de zuidzijde van de Bodonvleugel tijdens de opening, 1 juni 1972

Bodon en Ebbinge Wubben graptten zelfs dat veel mensen zouden denken dat er helemaal geen architect nodig was geweest, ‘zó oer-eenvoudig van conceptie’ was de nieuwe vleugel.²⁶⁹ ‘Ik heb er lang over gedaan om het zó eenvoudig te krijgen’, vertelde Bodon aan de pers.²⁷⁰ Dat was een knipoog naar de uitzonderlijk lange tijd die vooraf was gegaan aan de bouw, maar het was ook serieus bedoeld. Want de schijnbaar simpele eenvoud berustte op een zorgvuldige maatvoering en geraffineerde materiaaltoepassing.

Voor de vloeren, de plafonds en de mobiele tentoonstellingswanden hanteerden Bodon en Salomonson een basismodule van 110 bij 110 cm.²⁷¹ De natuurstenen tegels op de benedenverdieping bijvoorbeeld meten 110 x 110 cm, en het rooster in het plafond van de grote bovenzaal vormt vierkanten van een kwart module, namelijk 27,5 x 27,5 cm. Zo’n modulair systeem wordt door bijna niemand bewust waargenomen, maar de orde en rust die het creëert hebben wel invloed op de beleving van de ruimte. Voor de afwerking van de tentoonstellingszalen waren materialen gekozen in rustige, lichte tinten. In de benedenzaal waren de wanden geschilderd in een gebroken witte tint en

Afb. 76

De ingang van de Bodonvleugel, waar de woorden ‘moderne kunst modern art’ al aankondigden dat dit gedeelte van het museum geheel gewijd was aan twintigste-eeuwse kunst

Afb. 77

De bovenverdieping van de Bodonvleugel tijdens de opening op 1 juni 1972 met op de voorgrond een van de banken naar een ontwerp van Hein Salomonson

Afb. 78

De gang met schuifwanden op de bovenverdieping van de Bodonvleugel, met geheel links Bart van der Leek, **Huzaren met volk**, 1912, geheel rechts Nicolas de Staël, **Les bouteilles**, 1952, in de zaal daarachter onder andere het beeld **Marble with colour**, 1964, van Barbara Hepworth en rechts het grote schilderij **Magic Mirror**, 1962, van Alan Davie

Afb. 79

De zaal aan de voorzijde van de Bodonvleugel, begane grond, met v.l.n.r. Roy Lichtenstein, **Mirror No. 4**, 1970; Niki de Saint-Phalle, **Nana négresse**, 1971; Lee Bontecou, **Untitled**, 1970; Marisol, **The Car**, 1964; Joe Tilson, **Transparency**, **The Five Senses - Eye en Taste**, 1969

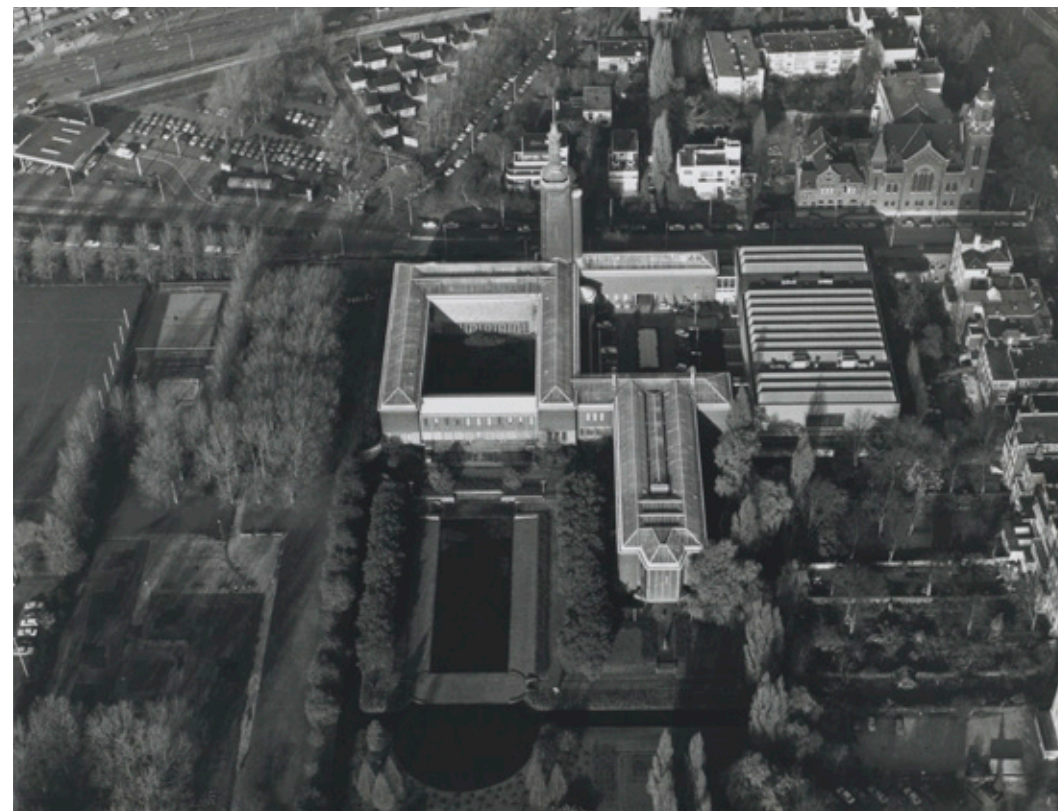
de vloer belegd met witgele tegels, met uitzondering van het prentenkabinet, waar lichtgrijze vloerbedekking was toegepast en witgeverfd jute voor de wanden. In de bovenzaal waren de wanden eveneens bespannen met jute en wit geschilderd, en op de vloer lag daar dezelfde 'lichtgrijze, anti-statische kunstvezel' als in het prentenkabinet. Zowel beneden als boven gaven grote vensters in de noord-, oost-, west- en zuidgevel uitzicht op de straat voor het museum, de huizen aan de Westersingel, de binnenplaats en de museumtuin. Dit uitzicht en het gelijkmatige, zachte licht versterkten het gevoel van ruimte.

De boven- en benedenverdieping werden in de breedte doorsneden door gangen met een meer uitgesproken materiaalgebruik: witgeverfde bakstenen muren, op de bovenverdieping gecombineerd met donkere wengé-houten vloeren (afb. 60, 77). Deze gangen konden naar believen afgesloten worden van de tentoonstellingszalen door middel van schuifwanden. Zo kon een tentoonstelling worden ingericht zonder dat de bezoekers meekeken. De coffeeshop en de vergaderzaal beneden waren vormgegeven in een donkerder, maar wel 'rustgevende toon'.²⁷² De zwevende trappen met open treden van teakhout en leuning van zwart staal en blank glas, vormden bijna sculpturale, expressieve accenten te midden van de ingehouden vormgeving (afb. 72, 79).

Zo was een museumgebouw verzezen dat volgens *Het Financieele Dagblad* was teruggetreden 'tot zijn meest essentiële functie: het omhulsel te zijn voor kunst'.²⁷³ *Het Vaderland* schreef zelfs dat de nieuwe vleugel de indruk gaf 'niets behalve ruimte' te zijn.²⁷⁴ En een Vlaamse journalist karakteriseerde de Bodonvleugel als 'architectuur die men kan wegdenken'.²⁷⁵ Ebbinge Wubben, de directeur die niet graag in de schijnwerpers stond, had een museumvleugel laten bouwen die even bescheiden op de achtergrond bleef als hij zelf.

Dezelfde bescheidenheid, die in 1972 zoveel lof oogstte, werd de Bodonvleugel in 1996 fataal. Want toen het architectenduo Paul Robbrecht en Hilde Daem in dat jaar begon te ontwerpen aan de uitbreiding van Museum Boijmans Van Beuningen, zagen zij de Bodonvleugel letterlijk als 'niets behalve ruimte'. Dat blijkt uit de toelichting die ze schreven bij hun 'Voorlopig ontwerp' van 2 juli 1997. Daarin staat: 'Boijmans van Beuningen wordt in zijn groot geheel gezien als een stelsel van drie binnenplaatsen omkranst door een grote variëteit aan functies en museumzalen'.²⁷⁶ Twee van de hier genoemde binnenplaatsen waren als zodanig ontworpen door Van der Steur (afb. 80). Maar met de derde zogenaamde 'binnenplaats' bedoelden de architecten de nieuwe vleugel van Ebbinge Wubben, Bodon en Salomonson. Voor Robbrecht en Daem was de Bodonvleugel daadwerkelijk 'architectuur die men kan wegdenken'. Zij zagen een leegte, waar zonder problemen iets nieuws gebouwd kon worden. Zo kwamen ze tot de gedachte, dat de 'binnenplaats' van Bodon net als de binnenplaatsen van Van der Steur omringd kon worden met een reeks kleinere ruimten. Het huidige Museum Boijmans Van Beuningen is daarvan het resultaat.

Bodon heeft deze verbouwing van zijn vleugel niet meer meegemaakt, maar Ebbinge Wubben wel. Hij was er woedend over.²⁷⁷ Het is tragisch dat juist omdat Ebbinge Wubben en Bodon er zo goed in geslaagd waren een bouwwerk te realiseren dat zichzelf niet op de voorgrond plaatste, het door een nieuwe generatie niet als een belemmering werd gezien om er naar believen in en omheen te bouwen. Met andere woorden: de eenvoud die in 1972 nog als de kracht van de architectuur gold, maakte de Bodonvleugel in 1996 juist kwetsbaar.

Afb. 80

Luchtfoto van Museum Boijmans Van Beuningen met links het gebouw van Van der Steur en rechts de Bodonvleugel uit 1972 met sheddak

Conclusie

Een van de vele afscheidsbrieven die Ebbinge Wubben ontving toen hij in 1978 het directeurschap neerlegde, bevat een groot compliment van de afzender: 'Ik ben ervan overtuigd, dat in de annalen van stad en museum de periode Ebbinge Wubben tot in lengte van dagen als een belangrijke en succesvolle geboekstaafd zal blijven.'²⁷⁸ Inderdaad geldt de periode 1945-1978 in de geschiedenis van het museum als belangrijk, met als meest bekende successen de verwerving van de collectie Van Beuningen, de tentoonstellingen en aankopen van Dalí en Magritte, en de bouw van de Bodonvleugel. Maar bijna niemand noemt daarbij nu nog de naam van de directeur die dit alles mogelijk maakte. Zijn daden zijn bekend en bewierookt, maar zijn persoon niet. Deze Boijmans Studie boekstaft de periode 1945-1978 alsnog als de periode van hém en vestigt de aandacht ook op minder bekende prestaties van de directeur. Ook corrigeert deze publicatie het bestaande beeld van Ebbinge Wubben als de directeur die slechts afmaakte wat Dirk Hannema vóór hem had opgebouwd, en wiens beleid op het gebied van moderne en hedendaagse kunst niet meer was dan een opmaat voor de periode Wim Beeren.

Maar de vraag wat voor directeur Ebbinge Wubben was, en hoe stevig hij de touwtjes in handen had, is nog niet volledig beantwoord. Voormalige medewerkers schetsen hem als iemand die hen veel vrijheid gaf, maar tegelijkertijd streng oordeelde over hun werkzaamheden. In de kleine organisatie waarmee hij zijn directoraat begon, was deze stijl van leidinggeven goed uitvoerbaar. Maar in de loop van de tijd, toen de staf groeide en de processen complexer werden, moet het moeilijker zijn geworden medewerkers vrij te laten én te controleren. Dat Ebbinge Wubben aan het einde van zijn museale carrière moeite had met de groei van de organisatie en de toenemende invloed van externe factoren, blijkt uit zijn ontevredenheid over het vele vergaderen en de “inspraak” van alle kanten'.²⁷⁹ Hij klaagde in 1978 ook over de jonge medewerkers die hun zelfstandigheid in de organisatie als een vrijbrief beschouwden om de positie van hun leidinggevendenden ter discussie te stellen.²⁸⁰ Zowel de inspraakcultuur als het morrelen van jongeren aan de posities van de gevestigde orde zijn typische verschijnselen van de jaren zeventig, waarin de ene na de andere bestaande hiërarchie sneuvelde. Ebbinge Wubben kon hier niet goed mee omgaan, niet omdat hij zo hiërarchisch ingesteld was, maar omdat hij graag werkte op basis van wederzijds vertrouwen en, zoals we dat nu noemen, 'korte lijntjes'. Bovendien leidde al dat vergaderen hem af van de wezenlijke museale taken.

Zou een directeur als Ebbinge Wubben zich in de huidige museale wereld staande kunnen houden? Waarschijnlijk niet. Vergaderen op tal van niveaus is iets waar een leidinggevende van nu zich niet aan kan onttrekken.²⁸¹ Bovendien wordt van een directeur tegenwoordig verwacht dat die het gezicht van het museum is. Ebbinge Wubben hoort dus bij een andere tijd, maar zijn museale nalatenschap is voor een groot deel nog steeds actueel. Dat geldt in de eerste plaats voor de collectie Van Beuningen, zonder welke het museum geen rol van betekenis zou spelen in de nationale en internationale kunstwereld. Het geldt

ook voor de andere particuliere collecties en fondsen die tijdens het directoraat Ebbinge Wubben in Museum Boijmans Van Beuningen zijn ondergebracht, zoals die van Van der Vorm en de Stichting Lucas van Leyden, het fonds dat J.C.J. Bierens de Haan naliet voor de aankoop van grafiek. Dat de collectie pre-industrieel gebruiksgoed van H.J.E. van Beuningen en zijn vrouw M.J.A.A. van Beuningen-de Vriese in 1990 aan het museum werd geschonken, is eveneens mede te danken aan Ebbinge Wubben, die een goede relatie opbouwde met de verzamelaars.

De surrealistische werken die Ebbinge Wubben en Hammacher aankochten, vormen nog altijd een ijkpunt voor de uitbreiding van de moderne en hedendaagse kunstcollectie. De huidige directeur Sjarel Ex heeft het surrealisme weer in de schijnwerpers gezet met tentoonstellingen en nieuwe aanwinsten.²⁸² Sommige aankopen uit het tijdperk Ebbinge Wubben hebben het depot echter decennia lang nauwelijks verlaten. Dat geldt niet alleen voor werken van kunstenaars die ook internationaal minder in de belangstelling staan, zoals Juan Genovés of Bernard Schultze. De werken van Joe Tilson bijvoorbeeld, die op de openingstentoonstelling van de Bodonvleugel prominent in de zaal aan de straatzijde hingen (**afb. 79**), zijn sindsdien slechts één keer getoond.²⁸³ Ook werken van andere internationaal gecanoniseerde kunstenaars zijn zelden of nooit meer op zaal te zien geweest, zoals *Halcyon Days* van Ronald Kitaj (**afb. 71**).²⁸⁴ Het in of uit de belangstelling raken van een kunstwerk hangt samen met een complex geheel van factoren, waarvan de intrinsieke kwaliteit er slechts één is. De internationale kunstwereld is onderhevig aan modes. Zo is er wereldwijd, ook in Rotterdam, sprake van verminderde museale aandacht voor de Franse naoorlogse expressionisten als Roger Bissière en Nicolas de Staël, van wie aan het begin van de jaren zestig nogal wat werken zijn aangekocht door Ebbinge Wubben en Hammacher.²⁸⁵ Opvallend is ook dat enerzijds de abstracte minimalistische werken en anderzijds de hyperrealistische werken die onder Ebbinge Wubben zijn aangekocht, niet vaak meer te zien zijn. Tot afstoten heeft deze esthetische conjunctuur nooit geleid. Eén keer is een aankoop uit de periode Ebbinge Wubben bijna verkocht, namelijk *Grey, Orange on Maroon, No. 8* van Mark Rothko (**afb. 4**). Directeur Chris Dercon wilde het schilderij in 1999 verkopen, maar hij zag daar van af na hevige protesten van zijn medewerkers.²⁸⁶

Een van de verrassendste uitkomsten van het onderzoek voor deze Boijmans Studie was dat Museum Boijmans Van Beuningen in de jaren vijftig en zestig z'n tijd vooruit was op educatief gebied. Het huidige educatieve aanbod doet in veel opzichten denken aan de publieksactiviteiten van toen. De wekelijkse lunchlezing op woensdag *Pak een stoeltje met* is zelfs vernoemd naar de rondleidingen die het fameuze hoofd educatie Ria Janse decennia lang onder die titel organiseerde. De zakelijke educatieve aanpak die Ebbinge Wubbens opvolger Wim Beeren introduceerde, met goed gedocumenteerde tekstbordjes en audiovisueel materiaal, is nu gecombineerd met de mens-gerichte benadering van destijds.

Ook op andere verworvenheden uit de periode Ebbinge Wubben hebben latere directeuren en conservatoren voortgebouwd. De Bodonvleugel bleek voor Beeren ideaal voor de theatrale presentatie van minimal art en conceptuele kunst, zoals het grote werk *A Computer Which Will Solve Every Problem in the*

World (1984) van Walter De Maria dat speciaal voor de grote, middelste zaal op de eerste verdieping is gemaakt. De Bodonvleugel zelf is een van de erfstukken van Ebbinge Wubben waarmee niet zorgvuldig is omgesprongen. Bij de verbouwing in 2003 werden veel van de grote vensters, waar architect en museumdirecteur destijds zoveel waarde aan hechtten vanwege de lichtinval en het contact met de buitenwereld, dichtgebouwd. Desondanks lenen de zalen zich nog steeds voor grote, op de ruimte toegesneden installaties, bijvoorbeeld *Notion Motion* van Olafur Eliasson uit 2005 dat eveneens speciaal voor de Bodonvleugel is gemaakt.

Het Museum Boijmans Van Beuningen van nu is, kortom, ondenkbaar zonder de toewijding waarmee Ebbinge Wubben meer dan dertig jaar lang, altijd achter de schermen, de belangen van het museum behartigde. Hij heeft niet alleen geoogst wat anderen vóór hem hadden gezaaid, zoals hij het zelf graag verwoordde, maar ook gezaaid wat anderen weer hebben geoogst en nog kunnen oogsten in de toekomst.

Noten

Inleiding

1 - Ebbinge Wubben 1977, p. 259.

2 - Krantenknipsel *Trouw*, 17 februari 1950, persdocumentatie RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, map J.C. Ebbinge Wubben.

3 - Deze en de hierna volgende biografische informatie in deze alinea is afkomstig uit Blotkamp/Visser 1987, pp. 20-21.

4 - Ebbinge Wubben 1980, p. 8. Het Duitse citaat komt uit *Faust* van Goethe.

5 - Hopmans z.j., pp. 11-15. Op p. 15 schrijft Hopmans dat Vorenkamp het museum al verliet in december 1948, hoewel zijn ontslag officieel pas inging op 1 maart 1949.

6 - B., ‘Op de korrel. Ebbinge Wubben’, *Het Rotterdamsch Parool*, 22 februari 1950.

7 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.

8 - In Wurfbain 1978, p. 8, staat dat onder Ebbinge Wubben ‘niet minder dan 340 exposities’ werden georganiseerd; Ter Molen 2015, p. 70, noemt dit aantal ook.

9 - *Jaarverslag 1980 Museum Boymans-van Beuningen*, p. 17; het ‘Jaarverslag van de educatieve dienst van het Museum Boymans-van Beuningen’ over het jaar 1976 vermeldt de volgende aantallen: 33.540 leerlingen (van kleuters tot en met vwo en beroepsonderwijs), 17.565 volwassenen, 3628 deelnemers (kinderen en volwassenen) aan een ‘Kursus creatief bezig zijn’; *Jaarverslag 1976 Dienst Gemeentelijke Musea Rotterdam*, pp. 26-29.

10 - Blotkamp/Visser 1987.

11 - Index in Noordegraaf 2004, pp. 281-284.

12 - Noordegraaf 2004, pp. 184-190. Op p. 179 wordt ook de entree van de Bodonvleugel met de tekst ‘moderne kunst modern art’ gepresenteerd als typerend voor het directoraat Beeren, terwijl die van ver voor zijn tijd, namelijk van 1972 dateert, zoals wél correct staat vermeld bij de afbeelding waarnaar wordt verwezen.

13 - Bouma 2012, p. 22.

14 - Hammacher was hoofdconservator moderne kunst van 1962 tot 1978. In 2013, ter ere van haar honderdste verjaardag, organiseerde Museum Boijmans

Van Beuningen een tentoonstelling met een selectie van haar aankopen, onder de titel *Renilde Hammacher - Een grote, stimulerende en stuwende kracht*. Dit leidde tot een interview met de honderdjarige in het televisieprogramma *De wereld draait door* (10 mei 2013).

15 - Telefoongesprek met Sylvia van der Helm, 2 december 2015.

16 - Ebbinge Wubben noemt deze drie Platoonse begrippen nergens expliciet, het is de interpretatie van de auteur van zijn levenshouding zoals die naar voren komt uit zijn eigen teksten, getuigenissen van mensen die hem goed hebben gekend en zijn wijze van leven en werken. Ignaz Stegeman, priester van De Christengemeenschap, noemde de zoektocht van Ebbinge Wubben naar het ware en het goede wel in de toespraak die hij hield bij de crematie van Ebbinge Wubben op woensdag 2 april 2014: ‘[...] zijn voortdurend zoeken naar waarheid, het streven naar het goede en naar verheven morele impulsen in kunst, literatuur, muziek en in het leven als geheel.’ Stegeman 2014, p. 3.

17 - De biografische informatie in deze inleiding is ontleend aan twee bronnen: Stegeman 2014 en Ter Molen 2015, pp. 68-71. De toespraak van Stegeman is wat betreft de museale loopbaan van Ebbinge Wubben niet overal historisch correct.

18 - Stegeman 2014, p. 4.

19 - Blotkamp/Visser 1987, p. 29.

20 - Volgens verschillende door de auteur geïnterviewde betrokkenen.

21 - Aldus Stegeman 2014, p. 4.

22 - E-mail van Tom Rosenberg, schoonzoon van Ebbinge Wubben, aan de auteur, 10 april 2016.

23 - Geciteerd in: Stegeman 2014, p. 4.

24 - Gesprek van de auteur met Ignaz Stegeman, 10 maart 2016.

25 - Anita Hopmans deed in de jaren 1998-2002 onderzoek naar het aankoopbeleid van Ebbinge Wubben. In het artikel dat ze hierover publiceerde noemt ze de antroposofie en De Christengemeenschap niet, wel de invloed van Herbert Read, die net als Rudolf Steiner veel belang hechtte aan het in aanraking brengen van kinderen met kunst; Hopmans 2000, pp. 30-39.

26 - Volgens Jeroen Giltaij, voormalig

hoofd van de afdeling oude schilder- en beeldhouwkunst, is de aankoop van het werk van Rothko meer van Ebbinge Wubben uitgegaan dan van de conservator moderne kunst Hammacher; gesprek met de auteur, 11 maart 2016.

27 - Aldus Sylvia van der Helm in een telefoongesprek met de auteur, 2 december 2015.

28 - ‘M’, ‘Schilderijen leren bekijken’, *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 24 februari 1962.

29 - Volgens Karel Bodon, zoon van Alexander, in een gesprek met de auteur, 28 september 2015.

30 - Telefoongesprek met Jan Riezenkamp, 14 december 2015.

31 - Aldus Ignaz Stegeman in een gesprek met de auteur, 10 maart 2016.

32 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.

33 - Ebbinge Wubben e.a. 2006.

34 - Hoogstrate 1999, p. 186; het personeelsoverzicht in het jaarverslag 1975 van het museum vermeldt tweeeëntwintig medewerkers, inclusief drie secretaresses en drie bibliotheek-medewerkers, maar exclusief freelance rondleiders, suppoosten, technische dienst en huishoudelijk medewerkers; *Jaarverslag 1975 Dienst Gemeentelijke Musea Rotterdam*, p. 40.

35 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.

36 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.

37 - Van Adrichem 1987, p. 56.

38 - Hoogstrate 1999, p. 254.

39 - Hoogstrate 1999, p. 253; notulen van de vergadering van de Commissie van Toezicht, 27 april 1970, Stadsarchief 181-823.

40 - Bouma 2012, p. 60.

41 - Dit schreef hij na zijn afscheid in een brief aan ‘Elisabeth’, 28 april 1978, RKD EW.

42 - De informatie in deze en de volgende alinea is afkomstig uit Bouma 2012, pp. 60-63.

43 - Geciteerd in: Bouma 2012, p. 63.

44 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan de heer en mevrouw Schilthuis, 28 april 1978, RKD EW.

45 - Er waren ‘enkele honderden Rotterdamse autoriteiten, ambtenaren, beeldend kunstenaars en andere belangstellenden’; ‘Afscheid van Boymans top’, *Het Vrije Volk*, 1 april 1978.

46 - Wurfbain 1978.

47 - Brief J.C. Ebbinge Wubben ‘Aan allen, die het initiatief genomen hebben voor, en wilden bijdragen aan de mij op 31 Maart aangeboden “boymans bijdragen”, en op die dag aanwezig waren’, 10 april 1978, RKD EW.

48 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan R.E.M. van den Brink, secretaris van de Stichting Singer Memorial Foundation, 25 oktober 1977, RKD EW.

49 - Volgens verschillende door de auteur geïnterviewde personen.

50 - Aldus Ignaz Stegeman in een gesprek met de auteur, 10 maart 2016.

51 - “‘Kritiek is mogelijk, maar och...” Burgemeester reikt 58 eretekens uit’, *Het Vrije Volk*, 29 april 1957; ‘Laurenspenning voor Boymans-directeur’, *Het Vrije Volk*, 2 december 1969.

52 - Gesprek van de auteur met Jeroen Giltaij, 11 maart 2016.

53 - Aldus Dingenus van de Vrie in een gesprek met de auteur, 16 juli 2015.

54 - Brief R.E.M. van den Brink, secretaris van de Stichting Singer Memorial Foundation, aan J.C. Ebbinge Wubben, 12 oktober 1977, RKD EW.

55 - Ter Molen 1999; Hopmans 2000; Peyser 2013; in 2017 zal een publicatie verschijnen bij een tentoonstelling over het surrealisme in Museum Boijmans Van Beuningen met daarin o.a. een tekst over de vererving van werken van Dalí en Magritte uit de collectie Edward James door Saskia van Kampen-Prein, Van Kampen-Prein 2017; Anita Hopmans heeft het voornemen voor een publicatie over de opbouw van de collectie moderne en hedendaagse kunst door Hannema en Ebbinge Wubben.

56 - *Nieuwe vleugel Museum Boymans-van Beuningen* 1972, p. 5.

1 De dynamiek van een wereldhavenstad

57 - Zie ook de online advertentie voor het collectiegebouw, ‘Het wonder van Rotterdam’, *Collectiegebouw Museum Boijmans Van Beuningen*, geraadpleegd op 8 april 2016, http://collectiegebouw.boijmans.nl/wp-content/uploads/2015/04/Collectiegebouw_advertentie.pdf.

58 - Zie over deze afbreekdrift o.a. hoofdstuk 3 van Hogervorst/Van Ulzen 2015, pp. 116-157.

59 - ‘De wederopbouw van Rotterdam’, *Vrij Nederland*, 8 mei 1945.

60 - Van Adrichem 1987, pp. 81-120.

61 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.

62 - Zie over het imago van Rotterdam als wereldstad Van Ulzen 2007, vooral hoofdstuk 1.

63 - Van Adrichem 1987, p. 77.

64 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan gemeente Rotterdam, 24 oktober 1963, MBVB archief, map 312.1 07-30B.

65 - Blotkamp/Visser 1987, p. 26.

66 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.

67 - Over de particuliere verzamelingen die tijdens het directoraat van Ebbinge Wubben aan de collectie van het museum zijn toegevoegd is uitvoerige informatie te vinden in Ter Molen 1999.

68 - Zie de complete lijst met tentoonstellingen op pp. 100-105.

69 - ‘Transport kunstwerken’, *De tijd*, 18 juli 1945; Hoogstrate 1999, pp. 168-169.

70 - ‘Museum Boymans heropend’, *Het Vrije Volk*, 30 juli 1945.

71 - Hopmans z.j., p. 8.

72 - Zie o.a. de *Leeuwarder koerier*, 7 mei 1946.

73 - Hopmans z.j., p. 8.

74 - ‘Kunst: Rembrandt in gepantserde waggon’, *Leeuwarder koerier*, 22 februari 1946; citaten afkomstig uit J. Engelman, ‘Onze schilders te Brussel “Van Jeroen Bosch tot Rembrandt”’, *De tijd*, 16 maart 1946 en ‘Cultureele samenwerking met België. Nederlandsche meesters naar Brussel’, *De tijd*, 4 maart 1946. Gerard van der Leeuw was minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

75 - Bezoekersaantallen Rijksmuseum genoemd in ‘Kunst. Van Jan van Eyck tot Rubens’, *De Heerenveensche koerier*, 22 mei 1946; bezoekersaantallen Museum Boymans in *Jaarverslag 1946 Museum Boymans en Museum van Oudheden Rotterdam*, p. 4.

76 - Hopmans z.j., p. 8.

77 - ‘682.000 zagen Rembrandt’, *De Telegraaf*, 23 oktober 1956.

78 - Hopmans z.j., pp. 11-15. Officieel ging het ontslag van Vorenkamp pas in op 1 maart 1949, maar Hopmans schrijft op p. 15 dat Vorenkamp het museum al verliet in december 1948.

79 - ‘Nieuwe directeur van Boymans’, *Algemeen Handelsblad*, 11 juli 1947; ‘Boymans nieuwe directeur. Prof. Vorenkamp wordt genoemd. Zeer gelukkige keuze’, *Het Parool*, Rotterdam, 7 juni 1947.

80 - Geciteerd in: Van Adrichem 1987, p. 47.

81 - Dit schreef hij in een brief aan Willem van der Vorm, geciteerd in Hopmans z.j., p. 11-12. Annotatie van het citaat uit de brief ontbreekt, uit de context blijkt dat deze in 1947 is geschreven.

82 - Dit zei hij in de vergadering van de Commissie van Toezicht, 30 oktober 1947, geciteerd in Hopmans z.j., p. 12.

83 - Hopmans z.j., pp. 14-15.

84 - ‘Tentoonstelling Kees van Dongen’s avonds open’, *De tijd*, 8 juni 1949.

85 - ‘Expositie Kees v. Dongen. Twaalf doeken verwijderd uit Museum Boymans’, *De tijd*, 13 juni 1949.

86 - ‘Cultuur en censuur’, *Het Vrije Volk*, 14 juni 1949.

87 - Volgens *Trouw*, 11 oktober 1949.

88 - Zie voor de geschiedenis van dit monument hoofdstuk 2 van Hogervorst/Van Ulzen 2015, pp. 68-115.

89 - Van de Vrie 2008, p. 6. In de tentoonstellingscatalogus over Benno Wissing van 1999 schreef Van de Vrie slechts vijf tentoonstellingsontwerpen toe aan Wissing; Hefting e.a. 1999, oeuvrelijst op pp. 92-94.

90 - Telefonische mededeling Wim Korink, 1 april 2016.

91 - Hefting e.a. 1999.

92 - De allereerste keer dat Ebbinge Wubben een tentoonstellingsontwerper aantrok was in 1945 voor *In het verborgene gedrukt*, ingericht door een ontwerper van Unilever; mededeling Dingenus van de Vrie. Er zijn foto’s van deze tentoonstelling in knipselmap 16, Knipselmappen MBVB.

93 - Huygen 2015, p. 98; Huygen noemt het Stedelijk Museum Amsterdam en het Rijksmuseum als musea die relatief vroeg met externe tentoonstellingsontwerpers werkten, maar niet Museum Boijmans Van Beuningen; Van Burkom 1991, passim en p. 66. In deze publicatie staan wel foto’s van de tentoonstellingen van Benno Wissing, maar de naam van de ontwerper wordt niet genoemd. Met dank aan Ludo van Halem.

94 - Ebbinge Wubben 1977, p. 261.

95 - Van de Vrie 2008, p. 2.	113 - Blotkamp/Visser, p. 21.	136 - Doorslag brief J.C. Ebbinge Wubben aan het College van Burgemeester en Wethouders, 19 november 1962, MBVB archief, map 312.1 07-30A.	152 - Aldus Ria Janse in 1965, geciteerd in: Boots 1980, p. 63.	[bijlage bij brief Frans Brakkee aan J.C. Ebbinge Wubben 27 maart 1952], Stadsarchief 181-875. Die opleiding is er niet gekomen.	186 - ‘De Nederlandse Vereniging voor Tekenonderwijs bestaat 75 jaar. Driedaags congres in Rotterdam. Expositie kinder-tekeningen in Boymans’, <i>Haags Dagblad</i> , 14 april 1955.
96 - E-mail van Johan ter Molen aan de auteur, 23 december 2015; Schröder e.a. 1989, pp. 70-71.	114 - Ebbinge Wubben 1980, p. 9.		153 - Hombrink-de Leur 2000, p. 87; <i>Jaarverslag 1976 Dienst Gemeentelijke Musea Rotterdam</i> , pp. 26-29.	168 - ‘Enige opmerkingen naar aanleiding van het rapport betreffende jeugdrondleidingen in de musea voor beeldende kunsten te Amsterdam.’ [bijlage bij brief Frans Brakkee aan J.C. Ebbinge Wubben 27 maart 1952], Stadsarchief 181-875.	187 - Volgens het overzicht van tentoonstellingen 1945-1978 in het Stedelijk Museum Amsterdam dat Michiel Nijhoff, hoofd Bibliotheek en Collectieregistratie bij dat museum, mij toestuurde, waarvoor dank.
97 - Berlage e.a. 1978, pp. 17-18.	116 - Ebbinge Wubben 1980, p. 8.	117 - Sellink 1999, p. 283.	137 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan ‘Mevrouw Dr. R. Hammacher-van den Brande’, 29 januari 1963, MBVB archief, map 312.1 07-30A.	154 - In Amsterdam nam J.F. Schulting, onderwijzer op een lagere school, sinds het najaar van 1946 klassen mee naar het Rijksmuseum, later ook naar het Stedelijk Museum. Zijn voorbeeld werd begin 1948 gevolgd door andere onderwijzers; ‘Kinderen gaan van schilderkunst genieten. Amsterdam heeft de primeur van uitstekend geslaagd experiment’, <i>Algemeen Dagblad</i> , 7 februari 1948, knipsel in knipselmap 17, Knipsel-mappen MBVB. Het Gemeentemuseum Den Haag had al in 1947 een pedagogische afdeling; Hombrink-de Leur 2000, p. 27.	
98 - Blotkamp/Visser 1987, p. 26.			138 - Hopmans 2000, pp. 30-39.	169 - ‘Extra rondleidingen 1 januari 1954-1 januari 1955’, Stadsarchief 181-875.	188 - In een gesprek met de auteur op 11 maart 2016 zei Jeroen Giltaij, werkzaam in het museum vanaf 1972, dat hij zich herinnerde dat Ebbinge Wubben inderdaad enthousiast was over het werk van Ria Janse met kinderen.
99 - Hopmans z.j., p. 46.	118 - Ebbinge Wubben 1980, p. 22. Het werk is in 1999 door de gemeente Rotterdam gerestitueerd aan de erven van de Frans-Joodse verzamelaar Adolphe Schloss. Zie ‘Restitutie van het schilderij “Tulp in een vaas” door Dirck van Delen, inv. 2887’, <i>Museum Boijmans Van Beuningen</i> , geraadpleegd op 22 maart 2016, http://www.boijmans.nl/nl/554/restitutie-van-het-schilderij-tulp-in-een-vaas-door-dirck-van-delen-inv-2887#eH40HXMhsVTpM6tA.97 .	119 - Zie de goed gedocumenteerde studie over het naoorlogse gemeentelijke kunstbeleid in Rotterdam: Bouma 2012.	140 - ‘Dali: 191.000 bezoekers’, <i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 18 januari 1971.	170 - Dat jaartal noemt Hombrink-de Leur 2000, p. 6; het jaartal wordt bevestigd door een krantenbericht over de introductie van de stoeltjes in het museum: ‘Het idee komt uit Amerika en de uitvoering bevalt goed’, <i>Algemeen Handelsblad</i> , 12 februari 1955.	189 - Signalement 1972; Geluidsregistratie 1972.
100 - Hoogstrate 1999, p. 187; Rotterdam 1954.		120 - Hoogstrate 1999, p. 197.	141 - ‘Kunst. Museum Boymans 2 Dali’s en 5 Magrittes rijker. Rotterdam koopt voor f 2 miljoen surrealisten van excentrieke Britse verzamelaar Edward James’, <i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 5 augustus 1977; ‘Boymans van Beuningen wil miljoenenaankoop doen’, <i>De Telegraaf</i> , 18 september 1979; volgens dit artikel werd in 1979 1,2 miljoen gulden opgebracht door particuliere fondsen.	171 - Van Haaren 1962, p. 123.	190 - Geluidsregistratie 1972.
101 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan het College van Burgemeester en Wethouders, 19 november 1962, MBVB archief, map 312.1 07-30A.	121 - Hoogstrate 1999, p. 221.	122 - Zie Van Kampen-Prein 2017, paginering nog niet bekend.	142 - ‘Boymans van Beuningen wil miljoenenaankoop doen’, <i>De Telegraaf</i> , 18 september 1979.	172 - Janse (interview) 1977.	191 - Signalement 1972.
102 - Zie over deze en andere Vermeer-ervervalsingen Lammertse e.a., 2011.	123 - Zo verantwoordde Ebbinge Wubben dat hij ‘bewust een afdeling moderne kunst [was] gaan opbouwen’ in Ebbinge Wubben (interview) 1978.	124 - Hopmans z.j., p. 57.	143 - Notulen van de Commissie van Toezicht van 16 december 1969, Stadsarchief 181-823.	173 - Janse (interview) 1977.; ‘Rapport over de rondleiding van de U.L.O. jeugd in het Museum Boymans te Rotterdam.’ 7 april 1952, Stadsarchief 181-875.	192 - Signalement 1972.
103 - Ebbinge Wubben 1980, p. 17. Voor de rol van privéverzamelaars bij de totstandkoming van de collectie van het museum zie verder de goed gedocumenteerde publicatie Ter Molen 1999.	125 - Hopmans 2000, p. 32.	126 - Hopmans 2000, p. 32. Voor een complete lijst van de verwervingen op het gebied van moderne kunst onder Ebbinge Wubben zie Berlage e.a. 1978.	144 - Hopmans 2000, pp. 30-39.	174 - Overduin 1984, p. 4.	193 - Janse (interview) 1977.
104 - Ebbinge Wubben 1980, p. 11; <i>Inventaris Stichting Boijmans</i> , inventarisnr. 58 vermeldt ‘Schenking D.G. van Beuningen 1947’. De tekening draagt daar de titel <i>Kop Sloweensche boerin</i> . De met de hand geschreven <i>Inventaris Stichting Boijmans</i> bevindt zich in het museum.	127 - Hopmans z.j., p. 31. Citaat over <i>De mandril</i> uit Ebbinge Wubben 1980, p. 15.	128 - Ebbinge Wubben 1980, p. 15.	145 - Zie het overzicht met afbeeldingen in Berlage e.a. 1978, pp. 35-101.	175 - Hombrink-de Leur 2000, p. 58.	194 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.
105 - ‘De vraag, die kunstminnend Nederland bezig houdt. Wat gebeurt er met de Collectie Van Beuningen? Speculaties rond vorstelijke verzameling’, <i>De tijd</i> , 20 juli 1955.	129 - Geciteerd in: Hopmans, z.j., p. 31.	130 - Ebbinge Wubben 1980, p. 15.	146 - Zie Berlage e.a. 1978.	176 - Janse (interview) 1977.	195 - ‘Verslag bijeenkomst d.d. 20/2/1979 van de educatieve dienst Boymans-van Beuningen’, Stadsarchief 181-879.
106 - Diverse krantenberichten van 11 april 1957 in knipselmap 30, Knipselmappen MBVB.	131 - Ebbinge Wubben 1980, p. 15; zie ook Blotkamp/Visser 1987, pp. 27-28.	132 - J.C. Ebbinge Wubben, ‘Nota over het te voeren beleid in het jaar 1965’, 24 juli 1964, MBVB archief, map 1.3 07-29C.	147 - J.C. Ebbinge Wubben, ‘Nota over het te voeren beleid in het jaar 1965’, 30 juli 1964, MBVB archief, 1.3 07-29C.	177 - Geluidsregistratie 1972.	196 - Hoogstrate 1999, p. 627.
107 - ‘Collectie-Van Beuningen blijft in Nederland. Rotterdam koopt haar voor f 18 miljoen’, <i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 14 augustus 1958; ‘Rotterdam koopt collectie-Van Beuningen. Het Rijk springt bij met twaalf miljoen’, <i>De tijd</i> , 16 augustus 1958.	133 - Blotkamp/Visser 1987, p. 28.	134 - Hopmans 2000, p. 32. Hopmans stelt hier dat het tonen van moderne kunst in 1961 mogelijk een reactie was op de plannen voor een Rijksmuseum voor Moderne Kunst.	148 - Frederick Laws, ‘Channel car ferries’, <i>The Guardian</i> , 20 maart 1965.	178 - Vels Heijn [2010].	197 - Dat hij zich bewust onthield van commentaar op het beleid van Wim Beeren, getuigden Sylvia van der Helm, secretaresse van Ebbinge Wubben vanaf 1973, in een telefoongesprek met de auteur op 2 december 2015, en Jan Riezenkamp, wethouder in Rotterdam 1973-1983, in een telefoongesprek met de auteur op 14 december 2015.
108 - ‘Museum Boymans-Van Beuningen Officiële aanvaarding collectie-Van Beuningen’, <i>Nieuwsblad van het Noorden</i> , 22 december 1958.	135 - Hopmans z.j., p. 57-61.		149 - Ebbinge Wubben (interview) 1978.	179 - Overduin 1984, p. 4.	198 - E-mail Johan ter Molen aan auteur, 7 december 2015.
109 - AVRO Radiojournaal, ‘ <i>Opening zalen Museum Boymans-van Beuningen</i> ’, 20 december 1958, fragment collectie Instituut voor Beeld en Geluid.			150 - Blotkamp/Visser 1987, pp. 26-27. In 2009 slaagde het museum er alsnog in een schilderij van Max Beckmann te verwerven, het <i>Portret van de familie Lütjens</i> uit 1944.	180 - ‘M’, ‘Schilderijen leren bekijken’, <i>Nieuwe Rotterdamse Courant</i> , 24 februari 1962.	199 - Beeren [1979], p. 27; zie ook Poorter 2004, p. 49.
110 - Ebbinge Wubben 1980, p. 16.			151 - ‘Verslag bijeenkomst d.d. 20/2/1979 van de educatieve dienst Boymans-van Beuningen’, Stadsarchief 181-879.	181 - [J.C. Ebbinge Wubben], ‘Educatieve Dienst Rotterdam 6 Apr. 1957. 10 jarig bestaan ULO C-ie’, Stadsarchief 181-875.	200 - Poorter 2004, p. 63.
111 - Giltaij 1999, p. 299; Ebbinge Wubben 1980, pp. 19-20.				182 - Janse (interview) 1977.	201 - ‘Bulletins van de musea’, <i>De Waarheid</i> , 22 augustus 1953.
112 - Voor uitvoerige informatie over J.C.J. Bierens de Haan zie Sellink 1999.				183 - Dat het boek voor middelbare scholieren is bedoeld zegt Ria Janse in Janse (interview) 1977.	202 - Antwoord Ebbinge Wubben op opmerkingen vanuit gemeenteraad, 24 oktober 1963, MBVB archief, map 312.1 07-30B.
				184 - Informatie over De Christen-gemeenschap en de antroposofie is gebaseerd op een gesprek van de auteur met Ignaz Stegeman, geestelijke van De Christengemeenschap in Rotterdam, en op de volgende publicaties: Broekers 2015; Van Oort 2008; Taylor 2013.	203 - ‘Voor Boymans was 1951 een belangrijk jaar’, <i>Rotterdams Nieuwsblad</i> , 28 januari 1953; <i>Jaarverslag 1951 Museum Boymans Rotterdam</i> , p. 12.
				185 - Mondelinge mededeling van Ebbinge Wubben aan Dingenus van de Vrie, registrar prent- en tekenkunst van Museum Boijmans Van Beuningen, die vanaf 1999 veel contact had met Ebbinge Wubben.	204 - ‘Iets te traag’, <i>Algemeen Dagblad</i> , 17 oktober 1955.

205 - Notulen Commissie van Toezicht, 24 juli 1952, Stadsarchief 181-462.

206 - 'Perscommuniqué' van de VVV Rotterdam, 6 januari 1954, in knipselmap 22, Knipselmappen MBVB.

207 - Voorbeeld van deze advertentie in knipselmap 29, Knipselmappen MBVB.

208 - 'De schoonheid wordt duur betaald', *Het Vrije Volk*, 4 januari 1952.

209 - Meer informatie over de vormgeving van Benno Wissing in Hefting e.a. 1999.

210 - Hoogstrate 1999, p. 249.

211 - 'Koele gruwel van Genoves', *De tijd. Dagblad voor Nederland*, 5 oktober 1972.

212 - Hoogstrate 1999, p. 272.

213 - Hefting e.a. 1999, p. 29.

214 - De agenda van 1980 werd gedrukt in een oplage van 30.000, zie *Jaarverslag 1979 Dienst Gemeentelijke Musea*, p. 37. In 1998 was de oplage ook 30.000 volgens Hefting e.a. 1999, p. 29. Hierin staat ook dat de oplage van 1949 2000 was.

215 - 'Agenda vol zindelijkheid en zinnelijkheid', *Rotterdamsche, Haagsche* en *Goudsche Courant* (volgens handgeschreven notitie in knipselmap 58, Knipselmappen MBVB), 18 oktober 1976.

216 - 'Ria Janse', *Stichting De Laurens-penning te Rotterdam*, geraadpleegd op 12 april 2016, <http://www.laurenspenning.nl/janse-m/>.

217 - Mondelinge mededeling Sabine Terra, hoofd uitgeverij Museum Boijmans Van Beuningen.

218 - *Jaarverslag 1979 Dienst Gemeentelijke Musea*, p. 37; 'Ria Janse', *Stichting De Laurenspenning te Rotterdam*, geraadpleegd op 12 april 2016, <http://www.laurenspenning.nl/janse-m/>.

219 - 'Kunst uit Boymans op tournee door de stad. Eerste wijktentoonstelling in IJsselmonde', *Rotterdams Nieuwsblad*, 22 oktober 1955. Ook andere krantenknipsels over de eerste reeks wijktentoonstellingen in knipselmap 25, Knipselmappen MBVB.

220 - Peter Hoogstrate maakt ook melding van tentoonstellingen in een kunstkar, maar daarover is elders geen informatie te vinden; Hoogstrate 1999, p. 248.

221 - [J.C. Ebbinge Wubben], 'Educatieve Dienst Rotterdam 6 Apr. 1957. 10 jarig bestaan ULO C-ie', Stadsarchief 181-875.

222 - Informatie afkomstig uit diverse krantenknipsels in knipselmap 25, Knipselmappen MBVB.

223 - E-mail van Johan ter Molen aan de auteur, 23 december 2015.

224 - *Bulletin Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam*, februari 1973, nr. 3, p. 24.

225 - Hoogstrate, 1999, p. 272.

226 - Zie 'activiteiten' op de website van Museum Boijmans Van Beuningen, boijmans.nl.

3 Kosmopolitische allure: de Bodonvleugel

227 - Zie knipselmap 51, Knipselmappen MBVB.

228 - M. van Beek, 'Boymans-van Beuningen biedt weids perspectief', *De tijd. Dagblad voor Nederland*, 30 mei 1972; A.G. Kloppers, 'Nieuwe vleugel donderdag open voor 't publiek. Boymans-van Beuningen wordt ontmoetingsplaats van cosmopolitische allure', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 30 mei 1972; M. Visser, 'De nieuwe vleugel van Boymans - Van Beuningen', *Het Financieele Dagblad*, 15 juni 1972; W. Penders, 'Boymans heeft zijn nieuwe vleugel. Technische snufjes op gebied van verlichting en beveiliging. Eerste fase van uitbreiding', *Het Vaderland*, 1 juni 1972; W.J. van Heuvel, 'Eigentijdse uitbreiding Museum Boymans -van Beuningen Rotterdam', *Cobouw*, 8 september 1972. Carel Blotkamp was ronduit negatief over het interieur, hij vergeleek het met 'een kongreszaal of vertrekhal van een vliegveld'; C. Blotkamp, 'Een te haastige collectie voor de nieuwe vleugel. De moderne kunst van Boymans-van Beuningen', *Vrij Nederland*, 16 september 1972.

229 - Van Hoogstraten/Vries 2013.

230 - Zoals bijvoorbeeld blijkt uit het enorme succes van het boek *Gouden jaren* uit 2014 van Annegreet van Bergen over de wederopbouwtijd, waarvan in vijf maanden 100.000 exemplaren werden verkocht.

231 - Bernard Hulsman, 'Een vernieuwd centrum voor het Museumpark. Uitbreiding Museum Boijmans', *NRC Handelsblad*, 12 december 1996.

232 - 'Verslag gesprek met Karel Bodon ("zoon van")', 18 september 1997, Stadsarchief 181-2006.

233 - Mededeling Karel Bodon aan de auteur, 9 oktober 2015.

234 - Tenzij anders vermeld, is de informatie in deze paragraaf afkomstig uit MBVB archief nieuwbouw.

235 - 'Boymans krijgt een nieuwe vleugel', *Het Vrije Volk*, 28 september 1953; 'Uitbreiding van museum Boymans.

Voorstel aan raad van Rotterdam', *De tijd*, 28 september 1953.

236 - Zie hierover Halbertsma 1993.

237 - 'Bodon, Alexander', *Het Nieuwe Instituut*, geraadpleegd op 1 april 2016, <http://zoeken.hetnieuweinstituut.nl/nl/personen/detail/fee2e587-398f-5a74-8c15-7bf46b350015>.

238 - Over het oeuvre van Bodon zie Amsterdam 1986 en Kloos 1990.

239 - Volgens Karel Bodon, zoon van Alexander, in een gesprek met de auteur, 28 september 2015.

240 - Amsterdam 1986, p. 78.

241 - Marius van Beek, 'Boymans-van Beuningen biedt weids perspectief', *De tijd. Dagblad voor Nederland*, 30 mei 1972.

242 - Brief Hein Salomonson aan 'Curt' Ebbinge Wubben, 24 maart [1978], RKD EW.

243 - Gesprek van de auteur met Karel Bodon, zoon van Alexander, 28 september 2015.

244 - Bodon 1978, p. 208.

245 - Het Nieuwe Instituut DSBV, doos DSBV0011, map d38.

246 - Ter Molen 1999, pp. 296-299.

247 - Ebbinge Wubben 1980.

248 - Bodon 1978, p. 208.

249 - Bodon 1978, p. 208.

250 - Krantenknipsel in knipselmap 51, Knipselmappen MBVB, *Het Vrije Volk*, 21 september 1972.

251 - Tenzij anders vermeld is de informatie in deze paragraaf afkomstig uit MBVB archief nieuwbouw.

252 - Althans er is documentatie van vier reizen in het archief van Museum Boijmans Van Beuningen. Er is geen documentatie die bevestigt dat Bodon mee was op de tweede reis, maar dat is wel waarschijnlijk.

253 - MBVB archief resumé Studiereis 1962, p. 3.

254 - MBVB archief resumé Studiereis 1962, p. 17.

255 - MBVB archief resumé Studiereis 1962, p. 5.

256 - MBVB archief resumé Studiereis 1962, p. 9.

257 - MBVB archief resumé Studiereis 1962, p. 6.

258 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan A. Bodon, 20 januari 1970, MBVB archief nieuwbouw, map 'Museumreis Duitsland/Scandinavie januari 1970 Correspondentie'.

259 - *Bouw*, 25 (24 januari 1970) nr. 4, met artikelen over Museum te Hovikødden, Whitney Museum te New York, Neue Nationalgalerie te Berlijn, uitbreiding Natuurmuseum te Enschede. De afbeelding van de trap in de Neue Nationalgalerie staat op p. 134.

260 - Gesprek van de auteur met Karel Bodon, zoon van Alexander, 28 september 2015.

261 - Verslag vierde reis vastgeniet aan het verslag met als titel 'Reis Musea Duitsland (Hamburg en Berlijn) en Scandinavië 3-9 januari 1970', p. 3, in MBVB archief nieuwbouw, map 'Museumreis Duitsland/Scandinavie januari 1970. Verslag. Samenvatting materialen van vloeren en wanden'.

262 - *Nieuwe vleugel Museum Boymans-van Beuningen* 1972, p. 5.

263 - 'Nota over het te voeren beleid in het jaar 1966', 16 september 1965, MBVB archief, map 1.3 07-29C.

264 - *Nieuwe vleugel Museum Boymans-van Beuningen* 1972, p. 5.

265 - 'Zingend protest tegen uitbreiding van Boymans. Hup Ebje hup...', *Het Vrije Volk*, 26 juni 1969.

266 - 'Uitbreiding Museum Boymans kost f 10 milj. Tentoonstellingsruimte verdubbeld', *Rotterdams Nieuwsblad*, 27 juni 1969.

267 - 'Museum viert feest', *Dagblad voor Rijn en Gouwe*, 2 juni 1962.

268 - 'Opening nieuwe vleugel museum Boymans draagt ander karakter', *Algemeen Dagblad*, 2 mei 1972.

269 - 'Museum Boymans-van Beuningen: nieuwe vleugel. Architectuur die men kan wegdenken', *Het Volk. De Spiegel van Oost-Vlaanderen*, 1 juni 1972.

270 - M. Visser, 'De nieuwe vleugel van Boymans - Van Beuningen', *Het Financieele Dagblad*, 15 juni 1972.

271 - Alle informatie in deze paragraaf is, tenzij anders vermeld, afkomstig uit *Nieuwe vleugel Museum Boymans-van Beuningen* 1972.

272 - *Nieuwe vleugel Museum Boymans-van Beuningen* 1972, p. 7.

273 - M. Visser, 'De nieuwe vleugel van Boymans - Van Beuningen', *Het Financieele Dagblad*, 15 juni 1972.

274 - W. Penders, 'Boymans heeft zijn nieuwe vleugel. Technische snufjes op gebied van verlichting en beveiliging. Eerste fase van uitbreiding', *Het Vaderland*, 1 juni 1972.

275 - 'Museum Boymans-van Beuningen: nieuwe vleugel. Architectuur die men kan wegdenken', *Het Volk. De Spiegel van Oost-Vlaanderen*, 1 juni 1972.

276 - 'Voorlopig ontwerp', 2 juli 1997, Stadsarchief 181-2007.

277 - Gesprek van de auteur met Ebbinge Wubbens goede vriend Wim Korink, 8 maart 2016.

Conclusie

278 - Brief J. Hudig aan J.C. Ebbinge Wubben, 28 maart 1978, RKD EW.

279 - Ebbinge Wubben (interview) 1978; brief J.C. Ebbinge Wubben aan 'Elisabeth', 28 april 1978, RKD EW.

280 - Brief J.C. Ebbinge Wubben aan 'Elisabeth', 28 april 1978, RKD EW.

281 - Ebbinge Wubben onttrok zich meermaals aan vergaderingen, zo blijkt uit een brief van hem gedateerd 24 april 1978 aan 'de Voorzitter van Hoofden van Dienst', waarmee de Dienst Gemeentelijke Musea is bedoeld. Daarin schrijft Ebbinge Wubben dat hij de laatste jaren 'vrijwel geen bijeenkomsten van Uw vergadering' heeft bijgewoond.

282-Voorbeelden van surrealistische tentoonstellingen zijn *Alles Dalí* in 2005, *Vreemde dingen. Surrealisme en design* in 2007, *Surrealisme à la Dalí in Rotterdam* in 2013-2014 en in 2017 een internationale surrealismetentoonstelling omtrent belangrijke verzamelaars; voorbeelden van surrealistische aankopen zijn in 2007 het schilderij *Paysage avec nuages roses* van Yves Tanguy, in 2011 het object *Métronome* van Salvador Dalí, en in 2015 het schilderij *Le miroir vivant* van René Magritte.

283 - Het werk *Transparency, The Five Senses – Taste* was te zien in de tentoonstelling *Meneer Delta, een galeriehouder en verzamelaar in het museum* in 2012.

284 - Dit schilderij is in het museum zelf alleen nog te zien geweest op de tentoonstelling ter ere van de honderdste verjaardag van Renilde Hammacher in 2013, *Renilde Hammacher – Een grote, stimulerende en stuwende kracht*.

285 - Voor een complete lijst van de verwervingen op het gebied van moderne kunst onder Ebbinge Wubben zie Berlage e.a. 1978.

286 - Voor deze kwestie was veel media-aandacht, zie o.a. 'Bemiddelaar in conflict Boijmans, verkoop Rothko is van de baan', *Trouw*, 8 april 1999.

